

LORETA MAČIANSKAITĖ

Išsisėmusi kančia: lietuvių romano dinamika pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu

Anotacija: Straipsnis kelia hipotezę, kad atkurtos nepriklausomybės pirmuoju dešimtmečiu lietuvių romane vyko išsivadavimo iš kentėjimo sindromo ir intensyvios vidinės dinamikos procesai. Remiantis Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos koncepcija, tyrinėjama sisteminių ir nesisteminių elementų, periferijos ir branduolio kaita, pagal kurią straipsnyje konstruojama to meto romanų (Vytauto Bubnio, Renatos Šerelytės, Ričardo Gavelio, Jurgio Kunčino, Ramūno Kasparavičiaus, Herkaus Kunčiaus, Marko Zingerio) tipologija. Kančios – žaidimo, realistinės konvencijos – metafikcijos, siužeto – laisvo rašymo opozicijos leidžia išskirti naujas tendencijas literatūros sistemoje (elementų sumišimas, *homo ludens* pozicijos stiprėjimas, siužeto nykimas ir kt.), atpažinti besiformuojančius centrus. Lietuvių romano ateities perspektyva siejama su intelektualinio konstravimo ir tradicijų sintetinio galimybėmis.

Raktažodžiai: šiuolaikinis lietuvių romanas, postmodernizmas, kultūros semiotika, dinaminis modelis.

Išsisėmusi literatūra ar kentėjimo sindromas?

Straipsnio idėjas stimuliuojo noras apmąstyti romano situaciją pirmuoju nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiu (tiksliau, jo paskutiniuosius metus), atsiribojant nuo politinio–socialinio gyvenimo siūlomų kriterijų, ieškant pačioje literatūroje raktinių sąvokų pasikeitusios sistemos/ų procesams atpažinti ir kategorizuoti.

Pirmasis raktas *Išsisėmusi literatūra* pasiskolintas iš amerikiečių rašytojo Johno Barθο, kurio 1967 m. programinis straipsnis „The Literature of Exhaustion“¹ skelbė, kad literatūros formos yra susidėvėjusios ir nebėra kitų

1 Žr. John Barth, „The Literature of Exhaustion“, in: *The novel today: Contemporary writers on modern fiction*, ed. Malcolm Bradbury, Manchester University Press, 1977, p. 70–83.

galimybių, tik naujai kombinuoti žinomus siužetus, motyvus bei formas. Vakarų literatūros patirtys skatino galvoti, ar jaunoje lietuvių literatūroje irgi atpažįstami išsėmimo požymiai? O gal šių požymių reikia ieškoti tik tam tikroje, ilgą laiką dominavusioje ir anachronistiniu stabdžiu virtusioje tradicijoje? Kada įveikiama rašymo stagnacija ir prasideda literatūrinio atsinaujinimo laikas, suimantis įvairias galimybes, tarp jų ir tas, kurias įprasta vadinti postmodernistinėmis?

Antras raktas perimtas iš literatūros kritikės Ilonos Gražytės-Maziliauskienės, sukūrusios ir paskleidusios terminą *kentėjimo sindromas*. Taip pavadintas jos pranešimas, skaitytas Vilniaus pedagoginiame universitete 1993 m. ir likęs nepublikuotas, neįrašytas ir saugomas tik klausytojų atmintyje ar asmeniniuose užrašuose. It prityrusi psichoanalitikė Maziliauskienė diagnozavo viktimizacijos tendencijas lietuvių literatūroje, remdamasi kūriniais, kuriuos buvome įpratę laikyti mūsų prozos pasididžiavimu: Romualdo Granausko *Gyvenimu po klevu* ar Broniaus Radzevičiaus *Priešaušrio vieškeliais*; panašias idėjas ji skelbė ir 1993 m. „Santaros-Šviesos“ suvažiavime Lemonte, pranešime „Po barikadų“ kalbėdama apie būtinybę išvyti kančios bei aukos šmėklą, o vieną aptariamų 1990–1993 m. knygų grupę įvardydama kaip egzorcistinę (jai priskirtas ir Lietuvos literatūrologų aukštai įvertintas Vandos Juknaitės romanas *Šermentys*)².

Anuomet toks požiūris būtinai sulaukdavo emocinės reakcijos, paprastai dvejopos – nuostabos, susižavėjimo arba pasipiktinimo „vakarietišku bejausmiškumu“; dabar, neabejojame, vertinimai būtų žymiai nuosaikesni, racionalesni, tačiau pati kritikės provokacija dėl išsivadavimo iš kentėjimo sindromo, regis, pratęsta ar išsamiau diskutuota lig šiol nebuvo.

Tiesiog literatūra ir jos analizės instrumentai

Reflektuodamas ribinę lietuvių istorijos situaciją, t.y. 1988–1993 metus, Marcelijus Martinaitis rašo, kad po trumpo gyvenimo ir literatūros sutapimo laiko „literatūra ėmė tapti literatūra, keitėsi jos recepcija, skaitymas, interpretavimas“³,

2 Žr. Algirdas Titas Antanaitis, „Santaros-Šviesos keturiasdešimtas JAV“, *Akiračiai*, 1993, spalį. Cituojama iš: Ilona Gražytė-Maziliauskienė, *Idėjų inventoriųs*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 504.

3 Marcelijus Martinaitis, „Dešimtmečių sąvartoje“, in: *Naujausioji lietuvių literatūra. 1988–2002*, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 23.

su nepriklausomybe atgauta kūrybos laisvė reikalavo ryžtis gyventi dabartyje ir atsiveikinti su utopijomis. Viena tokių utopijų buvo ypatingos rašytojo paskirties samprata, kurios devalvaciją vyresnioji karta išgyveno labai dramatiškai, o jaunesnioji laikė išsisėmusia fantazija (prisiminkime Romualdo Granausko ir Sigitu Parulskio ginčą dėl rašytojo traktuotės⁴). Loreta Jakonytė pastebi, kad pirmaisiais 10-ojo dešimtmečio metais „tautos vedlio“ įvaizdį nukonkuravo modernaus esteto savivoka (pavyzdžiui, Sigitu Gedos teigimu, poeto uždavinys yra liudyti savąją kančią), jai simpatizavo ir kai kurie tuometiniai jaunieji (Aidas Marčėnas, Parulskis), tačiau ši alternatyva ilgainiui neišlaikė dominuojančio statuso, greta ėmė rasti naujoviški rašytojo sampratos elementai⁵. Tarsi pritardamas Jakonytei, Parulskis 2009 m. pokalbiuose su Laimantu Jonušu kalba apie savo studijų metus („iš esmės buvom mazochistai, mėgavomės kančia“)⁶ kaip apie laiką, persmelktą kenčiančio menininko mitologijos, kuri natūraliai išsisėmė keičiantis pačiam gyvenimui ir randantis kitokioms buvimo ir literatūrinės raiškos perspektyvoms:

[...] ir aš tada [maždaug 1989–1990, – LM] su aplinka bendravau savo tekstais per tai, kas skaudžiausia, ar bent per jautrumą. Trūko žaidybos elemento – buvau tiesiog dantimis įsikibęs į būties rūbą. Bet paskui tas audros ir veržimosi laikotarpis baigėsi, tada ir poezija aptilo. Ir mano turimi žodžiai nebeišreiškė mano patirties. Kai perėjau į prozą, staiga vėl pajutau adekvatumą, patirties, būsenos ir kalbos tapatumą – kaip pasakyta Biblijoje, žodis tapo kūnu.⁷

Gana panašiai vėlyvuoju sovietmečiu klestėjusį kančios kultą prisimindavo ir Jurga Ivanauskaitė:

Mazochistinis periodas, ačiū Dievui, baigėsi kartu su jaunyste. [...] Kai mokiausi Dailės institute, kančia, venų pjaustymasis, gulėjimas beprotnamy „tikram“ menininkui buvo absoliučiai privalomi dalykai, lyg ir kokie iniciacijos laipsniai. Iki šiol nuo tų laikų tebeturiu randus ant kairiojo riešo. Ir tikrai nemanau, kad tie visi

4 Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 124.

5 *Ibid.*, p. 164.

6 *Pokalbiai su Sigitu Parulskiu*, parengė Laimantas Jonušys, Vilnius: Alma littera, 2009, p. 42.

7 *Ibid.*, p. 48.

„kančių keliai“ buvo itin pozityvūs ar produktyvūs. Taigi rašyt man įdomu ir malonu, dar malonesnė yra tapyba, tik, deja, jai vis trūksta laiko.⁸

Manytume, kad Ivanauskaitės ir Parulskio minimas posūkis nuo jaunystės kančių link žaidybiškumo ar tiesiog profesionalumo nebuvo vien dviejų menininkų intelektualinės biografijos atsitiktinis panašumas, bet bendresnių procesų išraiška, visuomenės „emocinio klimato“ kaitos ženklas. Remdamiesi gausiais rašytojų savivokos pavyzdžiais, ypač jų liudijimais ir interpretacijomis Jakonytės knygoje *Rašytojo socialumas*, keliame hipotezę, kad pirmo nepriklausomybės dešimtmečio pabaigoje kentėjimo sindromas, diagnozuotas Maziliauskienės, traukiasi į periferiją, o išlaisvėjusioje literatūroje prasideda labai įvairus ir dinamiškas periodas, kurio reikšmės dar nesame iki galo suvokę.

1997–1999 m. romanai yra įdomi medžiaga tyrimui, nes aptariamas laikas yra gana arti sovietmečio pabaigos ir cenzūros panaikinimo, bet nenutolęs ir nuo mūsų dienų, nors jau egzistuoja tam tikra perspektyva ir galimybė pažiūrėti iš kito konteksto⁹.

Iškyla metodologinio pobūdžio problema, kokiais instrumentais nagrinėti tokius skirtingus, nesistemiškus tekstus, kuriuos, paviršutiniškai žvelgiant, jungia tik priklausymas tam pačiam laikotarpiui. Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos teorijoje siūloma koncepcija, pagal kurią pagrindiniai semiotinių struktūrų dinamizmo šaltiniai „yra nesisteminių elementų įtraukimas į sistemiškumo orbitą bei tuo pačiu metu vykstantis sistemiškumo išstūmimas į nesistemiškumo sritį“¹⁰, nuolatiniai branduolio ir periferijos mainai, vidinio ambivalentiškumo didėjimas. Jeigu sutinkame, kad kančios siužetus varijuojantys romanai vėlyvuju sovietmečiu ir atgimimo laikais sudarė literatūrinės sistemos branduolį, tai išsisėmusios kančios laikais romanų tipologijai aprašyti tiks priešpriešos: kančia – žaidimas, realizmo konvencija – metafikcija, siužetas – laisvas rašymas.

8 Jurga Ivanauskaitė, „Dalis manęs yra kiekviename personaže“, [Jurga atsako Solveigai Dau-girdaitei], in: *Jurga: Atsiminimai, pokalbiai, laišakai*, Vilnius: Tyto alba, 2008, p. 531.

9 Žr. Loreta Mačianskaitė, „Aplink būtąjį dažninį“, [Pastabos apie 1998 ir 1999 m. lietuvių prozą, dvi dalys], *Akiračiai*, 2000, Nr. 3 (317), p. 6–7; Nr. 4 (318), p. 4–5.

10 Jurij Lotman, „Dinaminis semiotinės sistemos modelis“, in: Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 62.

Tarpinės zonos sėkmės ir pavojai

Naujų elementų – intertekstualumo, metafikcijos, parodijos, deepizacijos – gausėjimas lietuvių romanuose pastebimas maždaug apie 1998–1999 m. Ramūno Kasparavičiaus, Mariaus Ivaškevičiaus, Marko Zingerio romanuose: *Keturių sesučių darželis*, *Lietuvių Laimos teismas*, *Istorija nuo debesies*, *Kelionė aplink fontaną, arba mažasis Paryžius*, iš dalies – Renatos Šerelytės *Ledynečio žvaigždėse* (1999), Herkaus Kunčiaus *Būtajame dažniniame karte* (1998), kiek silpniau – Ričardo Gavelio *Septyniuose savižudybės būduose* (1999) ir Vytauto Bubnio romane *Svečias* (1998).

Bubnio romanas arčiausiai realistinės konvencijos, įprasto siužetinio pasakojimo: rašytojo ir jo broliu pasivadinusio recidyvisto santykių istorija atitinka sovietmečiu populiarią romano autoportreto (Petro Bražėno terminas¹¹) tradiciją ir nepretenduoja į joki originalumą ar juolab postmodernią raišką. Tačiau atkreiptinas dėmesys, kad pagrindinio veikėjo apsišaukėlis brolis savo planui įgyvendinti idėjų gavo iš perskaitytų rašytojo kūrinių, t.y. romane galime rekonstruoti koncepciją apie literatūros ir gyvenimo susiliejimą, kurią nurodo ir paskutiniai romano sakiniai: „Bet gal tai, sakau, kito romano pradžia? Kadaise, gavęs Miko laišką, juk negalėjau pamanyti, kad tai gali būti mano pasakojimo pradžia.

Kur pabaiga? Kur pradžia?“¹²

Skaitytojui paliekamos dvi interpretacinės galimybės: laikyti, kad viskas buvo tikrovė, ir dabar protagonistas imsis rašyti romaną apie savo išgyvenimus, arba manyti, kad romanas, apie kurį kalbama pabaigoje, nėra knyga, kurią protagonistas įsivaizduoja parašysiąs ateityje, o ši, baigiama pasakoti, t.y. „rašyti“ dabar kartu su skaitytoju, verčiančiu paskutinįjį *Svečio* lapą.

Iš pirmo žvilgsnio visai įprastas Bubnio romanas, aktualizavus kontekstinius ryšius, pasirodo kaip ambivalentiškas kūrinys, kryžminantis skirtingų meninių sistemų elementus ir fiksuojantis dviejų centrų – realistinės konvencijos ir postmodernistinės metafikcijos – formavimosi ir kovos dinaminį momentą.

Tarpinei zonai priklauso ir Ričardo Gavelio romanas *Septyni savižudybės būdai*, kuris pagal temą (išsisėmusio rašytojo kančios, kūrėjo ir personažų santykiai), diskurso organizavimo būdą, lygmenų žaismę būtų artimas postmodernistinei

11 Žr. Petras Bražėnas, „Autoportretas: menininkas“, in: Petras Bražėnas, *Romano šiokiadieniai ir šventės*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 249–295.

12 Vytautas Bubnys, *Svečias*, Kaunas: Santara, 1998, p. 243.

paradigmai, tačiau protagonisto manifestuojamos ir autoriaus anotuojamos idėjos skamba lyg pasiskolintos iš aukštojo modernizmo: „Kūryba dažniausiai nėra nei didis smagumas, nei linksma ar pelninga profesija. Rašymas tėra nuosekli ir sąmoninga savižuda, o kiekvienas tikras rašytojas yra menamas savižudis. Gyvenimas yra įsisąmoninta kančia, o geriausiai tos kančios atmainas perpranta savižudiški kūrėjai.“¹³

Savižudišką kūrybą garbinantis požiūris, keistu būdu primenęs Antano Škėmos *Baltos drobulės* veikėjo gimnazisto Garšvos pamėgtas Schopenhauerio citatas, aktualizuoja kenčiančio menininką mitą, kurio versija XXI amžiaus priešaušryje (1999) Gavelio romane išvirsta į tragiškos sąmonės groteską, autodestrukcijos ar sadomazochizmo vaizdiniją. Atgimimo metais (1989) *Vilniaus pokeryje* Gavelis išsprogdino tabu ir konvencijas, įsiveržė į patį literatūros centrą ir buvo pripažintas kaip „ryškiausias postmoderno epochos jausenos ir mąstysenos vaizduotojas lietuvių literatūroje“¹⁴. Tačiau interviu Gavelis stebėtinai panašus į vyresnės kartos rašytojus, išgyvenančius dėl išstūmimo jausmo ir kuriančius alternatyvą dabarčiai utopiniame laike:

Taigi žmonės skaito vis mažiau. Literatūros statusas visiškai pakito. Anksčiau vienoje buvo galim rasti krislelį tiesos. Anksčiau vien ji teikdavo nusiramino ir paguodos. Dabar pražuvo tasai vien, tas literatūros išskirtinumas. Rašytojui reikia pradėti lyg ir tuščioje vietoje. Reikia sukurti naują literatūrą, o paskui ieškoti jai vietos, įtikinti žmones, kad ją tikrai verta skaityti. O galbūt reikia pirma rasti naujoviškai literatūrai vietą žmonių sąmonėje, o paskui jau kurti ją tokią, kad tiktų į tą vietą.¹⁵

Sprendžiant iš tekstų, sutelktų knygoje *Bliuzas Ričardui Gaveliui*, rašytojas per visą nepriklausomybės laikotarpį liko prisirišęs prie kovotojo su pasaulio blogiu įvaizdžių; racionalaus analitiko kaukė, su kuria esame įpratę įsivaizduoti Gavelį, buvo gerokai suskilusi. 2000-aisiais Sigito Gedos klausinėjamas pasisako kaip tikras romantinis genijus: „Širdgėlos valandomis labiausiai kamuojusi dėl metafizinių problemų. O tokia kosminiame kontekste net sava kūryba neat-

13 Ričardas Gavelis, *Septyni savižudybės būdai*, Vilnius: Tyto alba, 1999, IV viršelis.

14 Jūratė Sprindytė, „Ričardas Gavelis“, in: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 146.

15 Ričardas Gavelis, „Lietuvių literatūra tarp moralinio šauksmo ir privatizacijos“, in: *Bliuzas Ričardui Gaveliui*, Vilnius: Tyto alba, 2007, p. 197.

rodo labai reikšminga. Tikros širdperšos akimirksniais jaučiuosi atsakingas už visą pasaulį, tuomet ir Lietuva man – per menkas objektas.“¹⁶

Neabejotina, kad Gavelis gerai išmanė Vakarų literatūros naujoves: straipsnyje „Antidemiurgas, arba Kas yra Vilniaus pokeris“ kalbama apie naujuosius romanistus – konceptualius vyrus, išradinėjančius dviratį, ironizuojama asmenybės išbarstymų, likimo variantų gvildenimo mada, šaipomasi iš „save suvokiančių tekstų“, atsisakančių pasakoti konkrečią istoriją ir tedižstančių nagrinėti istorijos kūrimo procesą¹⁷. Gavelis puikiai suvokė, kokio romano modelį jis realizuoja *Septyniuose savižudybės būduose*, tačiau metaliteratūrinė refleksija veikė vien paviršiniame teksto lygmenyje nesigilinant į literatūros tradicijų sanklodą; postmodernistinės „konceptualių vyrų“ naujovės buvo perimtos tiesiog pamėgdžiojant tai, kas neturi svorio¹⁸ (taip Sverdiolas aiškina dažną pokomunistinių kraštų postmodernizmo variantą). Tokio „blefavimo rezultatas“ – tuščiaaviduris romanas, pajungtas banaliai kovos su pasaulio blogiu idėjai, – apnuogina stagnuojančią tendenciją besikeičiančios literatūros dinamikoje.

Renatos Šerelytės romanas *Ledynmečio žvaigždės* (1999) irgi galėtų būti laikomas romanu mišrūnu, kuriame jungiasi skirtingų sistemų elementai. Pirmoji romano dalis, vaizduojanti sovietmečio miestelį ir jaunos merginos pastangas išsiveržti, artima lyrinei lietuvių prozos tradicijai ir pratęsia daugelį metų dominavusią egzistencinę išėjimo temą; antroje dalyje, skirtoje gyvenimui mieste po studijų, bandymams tapti rašytoja, keičiama ne vien problematika, bet ir stilistinis registras, intensyvinamos citavimo, parodijos, apvertimo ir kitos postmodernistinės raiškos galimybės. Šerelytės eksperimentas vertintas ambivalentiškai, tarkim, Jurgiui Kunčiniui atrodė, kad pavykusi tik pirmoji dalis, primenanti jos geriausias noveles, o štai antroji panaši į pabirus „schreibende Frau“ užrašus¹⁹. Regis, ir pati autorė suprato tokios skirtingų elementų jungties rizikingumą pasakotojos lūpomis ironiškai sugretindama konjako ir degtinės maišymą su natūralizmo ir siurrealizmo hibridu: „Maišymas ne visada į naudą; štai arklio ir asilo hibridas mulas jau negali turėti palikuonių! Kaip tu manai, ar ‚natūr‘ plius ‚siur‘ dar išperėtų koki keistą realizmą? Ir šis susilauktų mulo likimo, ar ne?“²⁰

16 „Penki rinti poeto Sigito Gedos klausimai“, in: *ibid.*, p. 229.

17 „Antidemiurgas, arba Kas yra Vilniaus pokeris“, in: *ibid.*, p. 179.

18 Arūnas Sverdiolas, „Rėtis ir korys“, *Metmenys*, Nr. 79, 2000, p. 29.

19 Jurgis Kunčinas, „Veneros pubertetas ir kiti laikmečio ženklai“, *7 meno dienos*, 1999 11 19.

20 Renata Šerelytė, *Ledynmečio žvaigždės*, Vilnius: Tyto alba, 1999, p. 170.

Nenorėdami leisti į diskusijas dėl romano meninės vertės, vis dėlto neabejojame, jog Šerelytė tiksliai suvokė, kad jos ankstesnes noveles maitinusi tradicija pradėjo sekti ir atėjo laikas atsiverti kitoms meninėms sistemoms. Interviu su Benediktu Januševičiumi autorė taip nusakė savo santykį su romanu *Ledynmečio žvaigždės*: „Prie novelių esu labai prisirišusi. Daugeliu atveju ten aprašiau tikrus įvykius ir žmones. Su tais kūriniais esu suaugusi. Bet ar suaugsiu su tuo, ką beprasimanau rašydama (brūkšnelis) žaisdama? Tiesiog smagu miklinti ranką. Dabar tokia literatūra, atrodo, yra madinga, populiarai, skaitoma.“²¹

Tikriausiai neverta rimtai traktuoti Šerelytės konjunktūriškai skambančių pareiškimų apie žaidžiančios literatūros populiarumą (greičiausiai tai tik gynybinė kaukė); šiuo atveju svarbi jos nusakyta praeities – dabarties, tikros patirties aprašymo ir žaidimo priešprieša, suteikiant turinį tuometinės literatūros periferijos – branduolio pozicijoms. Tokiu būdu romanas *Ledynmečio žvaigždės*, bendraamžininkų vertintas kaip neperspektyvus literatūrinių „-izmų“ hibridas, dinaminio modelio požiūriu laikytinas gana reikšmingu objektu, sukaupusiu informaciją apie svarbiausių tendencijų pokyčius.

Postmodernizmo atradimai

Naują literatūros centrą ar vieną iš centrų formuoja intertekstualaus ir metafikciško romano tradicija, atstovaujama Jurgio Kunčino *Blanchisserie, arba Žvėrynas–Užupis* (1997) ir Ramūno Kasparavičiaus *Keturių sesučių darželis* bei *Lietuvių Laimos teismas* (1998). Parašymo metais šie romanai nesusilaukė išskirtinio kritikų dėmesio²², nebuvo laikomi ypatingais kūriniais, tačiau, praėjus dešimtmėčiui, regis, situacija ima keistis (juolab, kad kai kurie Kasparavičiaus tekstai publikuojami labai pavėluotai).

Algis Kalėda paskyrė Kunčino *Blanchisserie...* specialų straipsnį iškalbiu pavadinimu *Kaleidoskopo (ne)žavesys, arba kaip galima dekonstrukcija*,²³ kuriame

21 „Šitiek ngyų, laimės ir vandens“ [Benedikto Januševičiaus pokalbis su Renata Šerelyte], *Literatūra ir menas*, 1999 08 21.

22 Plačiau pirmą Kasparavičiaus romaną yra aptaręs Vygandas Šiukščius. Žr. Vygandas Šiukščius, „Ramūno Kasparavičiaus *Keturių sesučių darželis*: romanas epas“, in: Vygandas Šiukščius, *Mitopoetika lietuvių prozoje: Tekstų interpretacija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999, p. 104–117.

23 Algis Kalėda, *Kaleidoskopo (ne)žavesys, arba kaip galima dekonstrukcija*, 2009, rankraštis, p. 2.

išsako daug svarbių teiginių, tinkančių ne vien minėtam romanui, bet ir daugeliui besikeičiančios lietuvių prozos rašytojų – Kasparavičiui, Juozui Erlickui, Gintarui Beresnevičiui:

Pasakotojas tarsi užsideda homo ludens kaukę ir sąmoningai, net neketindamas „suvėdžioti“ skaitytojo kuria tiesos-netiesos diskursą [...] nebetenka prasmės bandymai ieškoti referencijos už paties sakymo ribų, ieškoti kokio nors pasakotojo-autoriteto;²⁴

[t]am tikrą autorinį dekonstrukcijos programiškumą liudija per visą romaną atsikartojantys svarstymai apie kūrybą, literatūros ir meno reiškinius. Jie, kaip ir dauguma tekste išsakytų teiginių, nuomonių, vertinimų, irgi tik imituoja solidumą ir patikimumą, o išties skaitytoją orientuoja į kitokią kalbėseną, pagrįstą ironiška bufonada, žaismingu flirtu.²⁵

Skirtingai nuo romanų à la *Septyni savižudybės būdai*, kuriuos laikome importuotu postmodernizmu, Kunčino ar Kasparavičiaus kūriniai yra išsakiniję lietuvių literatūroje, jie nuolat žaidžia citatomis iš svarbiausių mūsų poezijos ir prozos tekstų, perkuria ar bent jau nurodo žinomus siužetus, vardus, motyvus, dekonstruoja nusistovėjusią hierarchiją, reflektuoja ir savo paties rašomų tekstų santykį su kultūros ir valstybės istorija. Pavyzdžiui, *Lietuvių Laimos teisme* veikia perspėja pasakotoją: „Ir nelakstyk po tą laiką kaip širšinas geltonas ten atgal, sėdėk ramiai ir iš mūsų laikų žiūrėk, kaip ten buvo.“²⁶

Lotmanas aiškina, kad „naujos kultūrinės situacijos ir naujos autoaprašymo sistemos formavimas perorganizuoja ir ankstesnes jos būsenas, tai yra kuria naują istorijos koncepciją“²⁷. Šiuo požiūriu žvelgiant, aptariami romanai pasirodo esą itin svarbūs naujos kultūrinės savimonės liudijimai, kurie išlaiko ir ryšį su tradicinėmis vertybėmis – knyga, meile, tėvyne, tačiau angažuojasi žaidimo laisvei ir neįveda vertikalios matmens, pasitikėdami skaitytojo kompetencija pasirinkti ir atpažinti pasislėpusio autoriaus poziciją.

Visgi reikia pripažinti, kad ilgą laiką *homo ludens* kūrybos ir visuomenės kritikos forma, ypač Kasparavičiaus, būdavo suvokiama kaip priklausanti

24 *Ibid.*, p. 7.

25 *Ibid.*, p. 14–15.

26 Ramūnas Kasparavičius, *Keturių sesučių darželis. Lietuvių Laimos teismas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, p. 162.

27 Jurij Lotman, „Dinaminis semiotinės sistemos modelis“, p. 66.

sistemos užribiui, t.y. neegzistuojanti. Prieštarinę humorą situaciją lietuvių kultūroje reflektuoja ir pats Kasparavičius *Keturių sesučių darželyje* teigdamas, kad „[p]er didelis rimtumas padarė lietuvių tautai labai daug žalos. Čia yra tokia geografinė vieta, kad nors žmonės turi būti kiek linksmesni ir gerokai įdomūs bepročiai. Kitaip – rimtai subeprotėsi“²⁸.

Kasparavičiaus ar panašios stiliškos kūriniai neatsirado tuščioje vietoje, tokių nesisteminių elementų sancaupas buvo galima matyti ir sovietmečiu, tarkim, literatūrinėse parodijose, ypač Vytautės Žilinskaitės, kartais vaikų literatūroje, teatro improvizacijose. Manytume, kad itin reikšminga buvo Juozo Erlicko kūrybos recepcija posovietiniais metais, vertintina kaip dinaminis šuolis, kurio dėka vėliau tapo įmanomas kitų nesistemiškais laikytų objektų įtraukimas į sistemos orbitą.

Iš laiko distancijos žiūrint, gali kelti nuostabą tai, kad 1998 m. niekas neįsižeidė, jog apie itin skausmingas temas (okupacija, Sibiras, žydų šaudymas) Kasparavičiaus knygoje kalbama ne tik be pieteto, bet net su lengva ironija; glumina, jog nebuvo nesusipratimo reakcijų kad ir dėl tokios dedikacijos: „To the happy few. Nedaugeliui laimingųjų – grįžusių iš lagerių – skiriama ši knyga.“²⁹ Būtų galima įsivaizduoti, kad lietuvių visuomenė jau buvo išsigydžiusi praeities traumas ir tapusi laisva nuo kentėjimo sindromo, tačiau iliuzijas tuoj pat išsklaido prisiminimai apie skaitytojų pasipiktinimą Mariaus Ivaškevičiaus romanu *Žali* 2002 m., nors tai buvo kur kas mažiau ironiška knyga nei *Keturių sesučių darželis*. Nesukėlė jokios kontroversijos ir 1998 m. *Metuose* paskelbta tikrai ne herojinė Kasparavičiaus novelė „Visų gražiausia“, pasakojanti apie rezistencijos kovotojų dvasinę išsekimą ir egzistencinę moters dramą gyvenant vyrų apsuptyje partizanų bunkeryje. Novelė liko beveik nepastebėta nei publikacijos žurnale, nei knygos „Molinė patranka“ pasirodymo metais (2006).

1989 m. Kasparavičiaus kūryba buvo suvokiama kaip egzistuojanti už sistemos, t.y. nesvarbi, o Ivaškevičius 2002 m. jau buvo įsirašęs į lietuvių literatūros branduolį, įskeltas į rinkodaros mechanizmą, atstovaujamas tarptautinėse knygų mugėse, tad skandalas dėl *Žalių* buvo naudingas ir marketingo, ir įvaizdžio prasme. Beje, ankstesnis Ivaškevičiaus romanas *Istorija nuo debesies*, išleistas mus dominančiu laikotarpiu – 1998 m., laikytinas teorijų importo pavyzdžiu: išradingai sukonstruotas tekstas, džiuginantis šviežiu požiūriu į Lietuvos istoriją bei

28 Ramūnas Kasparavičius, *op. cit.*, p. 32.

29 *Ibid.*, p. 41.

stilistinių registrų žaisme, visgi buvo įdomus kaip eksperimentas ir medžiaga filologiniams seminarams, bet ne kaip knyga, skaitoma sau pačiam. Tik romanas *Žali* bei skirtingų reakcijų kontekstas padaro Ivaškevičių populiariu rašytoju, lietuviško postmodernizmo kankiniu, nors tai ir skamba paradoksaliai.

Pastaraisiais metais Kasparavičiaus ir kai kurių lig šiol neaktualizuotų žaidybinių Kunčino romanų reitingai pradėjo kilti. Tokios kūrybos reikšmę tiksliausiai nusakė Imelda Vedrickaitė, teigdama, kad „komizmas žeidžia ir kartu prajuokina žaidžiančiu žodžiu: mirtinai rimti ir liūdni lietuviai [...] gauna anti dotum savo tautinėms negalioms: negatyvizmui ir nevisavertiškumui“; „tai pastanga išsivaduoti iš aukos sindromo, kankinančio postsovietinį žmogų“³⁰.

Kančios intelektualizavimas, išstūmimas ir terapija

Algirdas Julius Greimas yra kalbėjęs apie Vakarų literatūrą ištikusią revoliuciją, išskirdamas dvi antinomijas prozos srityje: „Romanas arba virsta romanu upe: dešimties, dvidešimties tomų neišsenkančios realybės atspindžiu, arba išsigimsta į vienintelį šiandien tikrai gyvą žanrą essais („bandymus“).“³¹

Romano-upės tradicijai lietuvių literatūroje atstovauja pirmiausia Broniaus Radzevičiaus *Priešaušrio vieškeliai*, vėliau – Leonardo Gutausko *Vilko dantų karoliai*, Grigorijaus Kanovičiaus kūryba; ciklinio mąstymo užuomazgų įmanu išvelgti pastarųjų metų Marko Zingerio romanuose, kuriuos vienija atminties ir tapatybės ieškojimo tema, siekis atskirų likimų pynėse suvokti XX amžiaus esmę ir istorijos poveikį šiandienos žmogui. Tarkim, apie romaną *Grojimas dviese* autorius yra kalbėjęs naudodamas identišką metaforiką: „Tamsioji holokausto upė ir mirguliuojanti saulės zuikučiais dabarties upė teka greta, pabaigoje jos susilieja.“³²

30 Imelda Vedrickaitė, „Būk savo vietoj, šėlstantis šiaurietis“, internetinė prieiga: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/136-2007-m-nr-6-birelis/807-imelda-vedrickait-bk-savo-vietoj-istantis-iaurieti.html>, paskutinį kartą žiūrėta 2010 03 25.

31 Algirdas Julius Greimas, „Apie literatūros kritiką ir moderniškąją literatūros avantiūrą“, in: Algirdas Julius Greimas, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 384.

32 Markas Zingeris, „Skaidriai ir paprastai“, [su Marku Zingeriu, išleidusiu romaną *Grojimas dviese*, kalbasi Dovilė Zelčiūtė], *Literatūra ir menas*, 2003 05 30, internetinė prieiga http://culture.lt/lmenas/?leid_id=2952&kas=straipsnis&st_id=2492, paskutinį kartą žiūrėta 2010 04 19.

Aptariamam laikotarpiu Zingeris išleido pirmą savo romaną *Aplink fontaną, arba mažasis Paryžius* (1998), kuris, nepriklausydamas nei vienam Greimo nusakytos opozicijos poliui, atstovauja romano-konstrukto modeliui: čia žaidžiama kvazitikrovės – fikcijos – metafikcijos skirtimis, pasakojimo subjektas išskaidomas į Autoriaus, Pasakotojo, Herojaus figūras. Anot Lotmano, „įvairių teksto dalių užkodavimo skirtumas tampa akivaizdžiu struktūros ir skaitytojo suvokimo veiksmu“; „kito kodavimo būdo požiūriu tekstas tampa sąlygiškesnis, pabrėžiamas jo žaidybiškumas, ironiška parodijinė, teatralizuota prasmė“³³. Visi pasakojami siužetai ar vaizduojami epizodai Zingerio romane traktuojami kaip verti įamžinimo („Kiemas viską žino, Fontanas viską kartoja, Autorius viską užrašo“³⁴, „Už kokio siūlo bepratrauktumei žmogų šiame krašte, išsivynios tokia istorija, kad Pasakotojas netgi sutrinka“³⁵), bet sykiu visi jie ir vienodai svarbūs / nesvarbūs nepriklausomai nuo personažų kančios masto. Toks teksto konstravimo būdas susijęs su svarbiausia autoriaus intencija, atpažįstama šiame romane – noru perteikti egzistencinio laikinumo atmosferą ir atskleisti žmogiškų iliuzijų reliatyvumą, kurio įvaizdis yra centrinis romano simbolis – miesto fontanas³⁶.

Herkaus Kunčiaus pirmasis romanas *Būtaisis dažninis kartas* (1998), programiškai atsisakantis siužeto, galėtų būti laikomas eseistinio, gal net autobiografinio, romano pavyzdžiu: „[...] man patinka istorijos be pradžios ir pabaigos, nes jos atspindi laikotarpį tarp gimimo ir mirties. Finalas man svetimas [...] tikrai nenoriu siužetų, vengiu jų, o svetimiems esu abejingas, nors ne vienas susigundo ir aprašo juos, o vėliau už tai gauna premiją ir nišą kultūros istorijos kapinių sienoje. Man pakanka fiksuoti nūdieną.“³⁷

Romano protagonistas Erkiu jau pirmuosiuose knygos puslapiuose atsiveikina su iliuzijomis atvykusį į Paryžių rašyti tikrą romaną („Deja, tai buvo naivios mintys, nes literatūra kuriama jau kituose miestuose“³⁸) ir renkasi gyvenimą be prasmės, nerdamas į Vakarų vartotojiškos visuomenės malonumus, kuriuose siekia atgauti gyvenimo džiaugsmą:

33 Jurij Lotman, „Tekstas tekste“, in: Jurij Lotman, *op. cit.*, p. 221.

34 Markas Zingeris, *Kelionė aplink fontaną, arba mažasis Paryžius*, Vilnius: Tyto alba, 1998, p. 216.

35 *Ibid.*, p. 33.

36 *Ibid.*, p. 229.

37 Herkus Kunčius, *Būtaisis dažninis kartas*, Vilnius: Tyto alba, 1998, p. 42.

38 *Ibid.*, p. 7.

Mes turime gerti ir gerti. Linksmintis ir linksmintis, kad kompensuotume tai, kas iš mūsų buvo atimta trisdešimt metų. Per kelias dienas, kelias savaites, per kelis mėnesius privalome visa tai susigražinti. Privalome būti absoliučiai girti, kad pamirštume, iš kur mes, kokie mes ir kas mūsų laukia. Mes privalome apsvaigti, pamiršti marazmą ir pulti į kitą, galbūt lygiai tokį patį, tačiau kažkada trokštą. Aš girtas. Girtas. Tačiau mano apsvaigimas ne toks, kokį patirdavau anksčiau. Ne depresyvus. Optimistinis, užsikantis kalbos ir protavimo mechanizmą.... Visa įgauna prasmę ir visa praranda reikšmę.³⁹

Psichoanalizės požiūriu toks kelias veda į patologiją, nes problema ne racionalizuojama, o stumiami į pašamonės tamsą, tačiau lietuviškų sąmoningumų istorijoje bet koks troškimas išsilaisvinti atrodo gana pozityvus, nors ir ganėtinai infantilus.

Praeito amžiaus paskutiniojo dešimtmečio literatūroje būta ir kitų būdų vaduotis iš kančios nei užsimiršimas dionisiškame svaigulyje: jau minėjome ironišką santykį su savo ir tautos istorija, kančios intelektualizavimą žaidžiant fikcijos – metafikcijos lygmenimis; ne mažiau svarbus buvo gyvenimo permąstymas ir kompleksų įveikimas autobiografiniuose, publicistiniuose, memuariniuose tekstuose, kurių šiuo laikotarpiu pasirodė itin daug. Martinaitis pastebi:

Gyvenimiškos bei kūrybinės biografijos turi savo diskursyvinius parametrus, rašytos ties lūžio bangos ketera arba tuoj po jos, jai atslūgstant, bet vis dar tebejuočiant jos veikmę. O tai daug ką išjudino, pakeitė beveik viską: rašytojo sampratą, jo vietą visuomenėje, sąveikas su laiku, kūrybos tikslu ir paskirtį. Toje autobiografinėje kūryboje atsiskleidė gana ryški reikšmių ir prasmių slinktis laike, dideli tarpai tarp viduje išgyventos biografijos ir kadaise gyvento meto, tarp galimybių ir pastangų, tarp tiesos ir melo [...]. Tiktai paskutinįjį amžiaus dešimtmetį visa tai galėjo tapti *tekstais*.⁴⁰

Martinaitis išskiria žodį tekstas, atribodamas tokio tipo rašymą nuo romanų, apsakymų ar kitų siužetinių konstruktų, rodančių priklausymą kūrybai, t.y. grožinei literatūrai. Kaip žinome, siužeto esmė yra įvykių išskyrimas iš gyvenimo srauto ir suteikimas jiems tam tikros prasmės, o kartu tam tikros laiko, priežasties ir padarinio ar kokios nors kitos tvarkos⁴¹. Savo ruožtu pridurtume, kad tai

39 *Ibid.*, p. 171.

40 Marcelijus Martinaitis, *op. cit.*, p. 24–25.

41 Juri Lotman, „Dinaminis semiotinės sistemos modelis“, p. 292.

ir prasmės suteikimas kančiai. Kultūroje „po sprogo“ vienos tvarkos idėja jau nebepasitikima, ir siužetas nyksta vienu metu su požiūrio į kančią pasikeitimu, jos kulto pabaiga. Siužeto mirtis ištinka lietuvių literatūrą vos ne dešimtmečiu anksčiau nei ją efektingai paskelbia Giedra Radvilavičiūtė 2002 metais esė rinkinyje (pseudoromane) *Siužetą siūlau nušauti*, kuri įprasta laikyti tikroju lietuvių eseistikos startu. Elena Baliutytė teigia, kad „būtent šiuo metu viena po kitos pasirodė literatūros proceso centru tapusios esė knygos, pasiūliusios literatūrai naują kokybės mastelį“⁴². Neabejotina, kad po 2000 m. esė užima centro poziciją, tačiau reikia neužmiršti, kad nuo pat nepriklausomybės atkūrimo pradžios telkėsi didžiulis nesiųžetinių tekstų korpusas, sudaręs struktūrinį rezervą ir leidęs perorganizuoti sistemą, kai prie vyresniųjų prisijungusi kitos mąstysenos autorių karta išprovokavo dinaminį šuolį.

Niekada nežinai...

Pirmuoju XXI a. dešimtmečiu kentėjimo sindromo simptomų jau aptikti nepavyksta, akivaizdu, kad įvyko esmingas lūžis požiūryje į rašytojo darbą – dabar jis visuotinai pripažįstamas viena iš profesijų. Jaunos kartos atstovai, ypač atstovės, puikiai moka prisitaikyti prie publikos poreikių ir rašo tuo intelektualiniu lygiu, kokio pageidauja leidyklos (pavyzdžiui, *Alma littera* leidyklos projektas „Mergaičių lyga“), neįsipareigoja kalbėti kenčiančiųjų balsu ar liudyti tiesą. Esama pokyčių ir vidurinėsios kartos požiūryje: atsiradus žurnalistiniam romanui kančia vėl tapo madinga – ji eksponuojama ar simuliuojama Audronės Urbonaitės romane *Posakyje neišlėk* (2005) ar Dalios Jazukevičiūtės *Anarchistės išpažintis* (2007), suprantant, kad tai yra gera prekė realybės šou pamėgusiai vartotojų visuomenei. Lietuvių kultūrai ne vieną dešimtmetį buvusi aktuali Vytauto Kavolio pasiūlyta egzistencinė formulė „Skauda, taigi esu“⁴³ išstumiamą kitokių pasirinkimų: rašau, taigi esu; žaidžiu, taigi esu; mane perka / mato, taigi esu ir kt.

Išsiskiria Danutės Kalinauskaitės knyga *Niekada nežinai* (2008) – ne romanas, o nesiųžetiniai tekstai, vienų vadinami apsakymais, kitų – esė, kuriuo-

42 Elena Baliutytė, „Daugiabalsis lietuvių esė pasaulis (2002–2004)“, internetinė prieiga http://www.booksfromlithuania.lt/index.php?page_id=73, paskutinį kartą žiūrėta 2010 04 19.

43 Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 117.

se kančia yra ir tema, vaizdavimo objektas, ir poveikio skaitytojui priemonė; ją pagal analogiją su Larso fon Triero filmų komunikacine strategija fiktyvaus kritiko lūpomis autorė ironiškai vadina emociiniu šantažu⁴⁴. Tai naujas santykis su kančia lietuvių prozoje, kai kančia neglorifikuojama, bet ir nestumiama, o su pasitikėjimu priimama kaip neišvengiama žmogaus egzistencijos dalis, kurią reikia kiek įmanoma giliau įsisąmoninti, suvokiant, kad „niekada nežinai, kas laukia už kampo“⁴⁵. *Nescio ergo sum* (Nežinau, taigi esu) – tokia Kalinauskaitės prozos egzistencinė formulė.

Išvados

Apibendrinami galime konstatuoti, kad pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu lietuvių literatūra vadavosi iš kentėjimo sindromo ir šio proceso mechanizmas sutapo su išsisėmusių tradicijų išstūmimo ir naujų literatūrinių centrų formavimosi dinamika. Išsilaisvinimo iš kančios kelyje lietuvių literatūra perėjo:

- metafikcinių elementų integravimą į realistinės konvencijos romaną;
- lyrinės prozos gaivinimą naudojant potsmodernizmo poetiką, ieškant kuo adekvatesnės posovietinio žmogaus jausenų raiškos;
- homo ludens* kūrybinės koncepcijos, metaliteratūriškumo ir sakininės tradicijos aktualizavimą;
- kančios intelektualizavimą keliaaukštės struktūros romane;
- siužeto atsisakymą, kančios išstūmimą arba racionalizavimą autobiografiškuose ir esė tekstuose;
- tradicijų sintetinimą atveriant įvairias literatūrinės ir egzistencinės galimybes.

Perspektyviausi mums atrodytų intelektualinio ir sintetinio romano keliai, kol kas dar ryškiau nenužymėję savo trajektorijų. Belieka kliautis, kad, pasukęs už kampo į nežinomybės zoną, lietuvių romanas neišsisėms, o atgims kaip žanras, bet jau „išregistravęs vaiduoklius“⁴⁶ ir „išvijęs kančios šmėklas“, kaip linkėjo šmaikščioji kritikė Ilona Maziliauskienė.

44 Danutė Kalinauskaitė, *Niekada nežinai*, Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 176.

45 *Ibid.*, p. 121.

46 *Ibid.*, p. 53.

The Suffering which Became Exhausted: Dynamics of the Lithuanian Novel in the First Decade of Independence

Summary

The hypothesis proposed in this article is that in the first decade of the re-stored independence the new phase of the Lithuanian novel history began, and it marked the transition from the suffering syndrome, and exhausted traditions that came to an end to the cycle of intensified dynamic processes. The reference is made to the conceptual Jury Lotman's presuppositions of the dynamic model of the semiotic structures, according to which in the culture there always proceed exchanges between the periphery and nucleus, systemic and non-systemic elements, unambiguity and ambiguity. The main criteria for recognition of the new literature centers – which are being formed – are assumed to be metafictionality, playfulness and the death of the plot. Disappearance of the narrator-authority, position of homo ludens, and programmic disposition for the humor – which are the most distinct characteristics of the literature that seeks for wholeness – are found in the novels of Jurgis Kunčinas and Ramūnas Kasparavičius. What is allocated to the exhausted tradition of the literature is the creative work of Ričardas Gavelis of the period of 1990s. The novels by Vytautas Bubnys and Renata Šerelytė which attempt to connect realistic conventions and tradition of the lyric prose with the elements of postmodern literature are valued as objects of high inner informativeness. The exhaustion of the suffering noticeable in the autobiographical and essay texts is considered to be the analogy of disappearance of the plot. The structure of the few levels created playing with the differences of textual levels which had been encoded in different ways is assumed to be the most perspective possibility of the Lithuanian novel, and it is a pity that it has not been exploited so far. Many hopes are related to the creation synthesizing traditions of Danutė Kalinauskaitė, which establishes the attitude of trust and rationality towards the suffering, and which suggested the new existential formula *Nescio, ergo sum* (I don't know, therefore I am).

Keywords: contemporary Lithuanian novel, postmodernism, semiotics of culture, dynamic model.
